

Kwestie van wantrouwen

Een beschouwing over de vertrouwenscrisis

Bachelorscriptie door Marnix 't Hart

Studentnummer: 419786

Opleiding: Bachelor Wijsbegeerte Voltijd

Leerstoelgroep: Filosofie van Mens en Cultuur

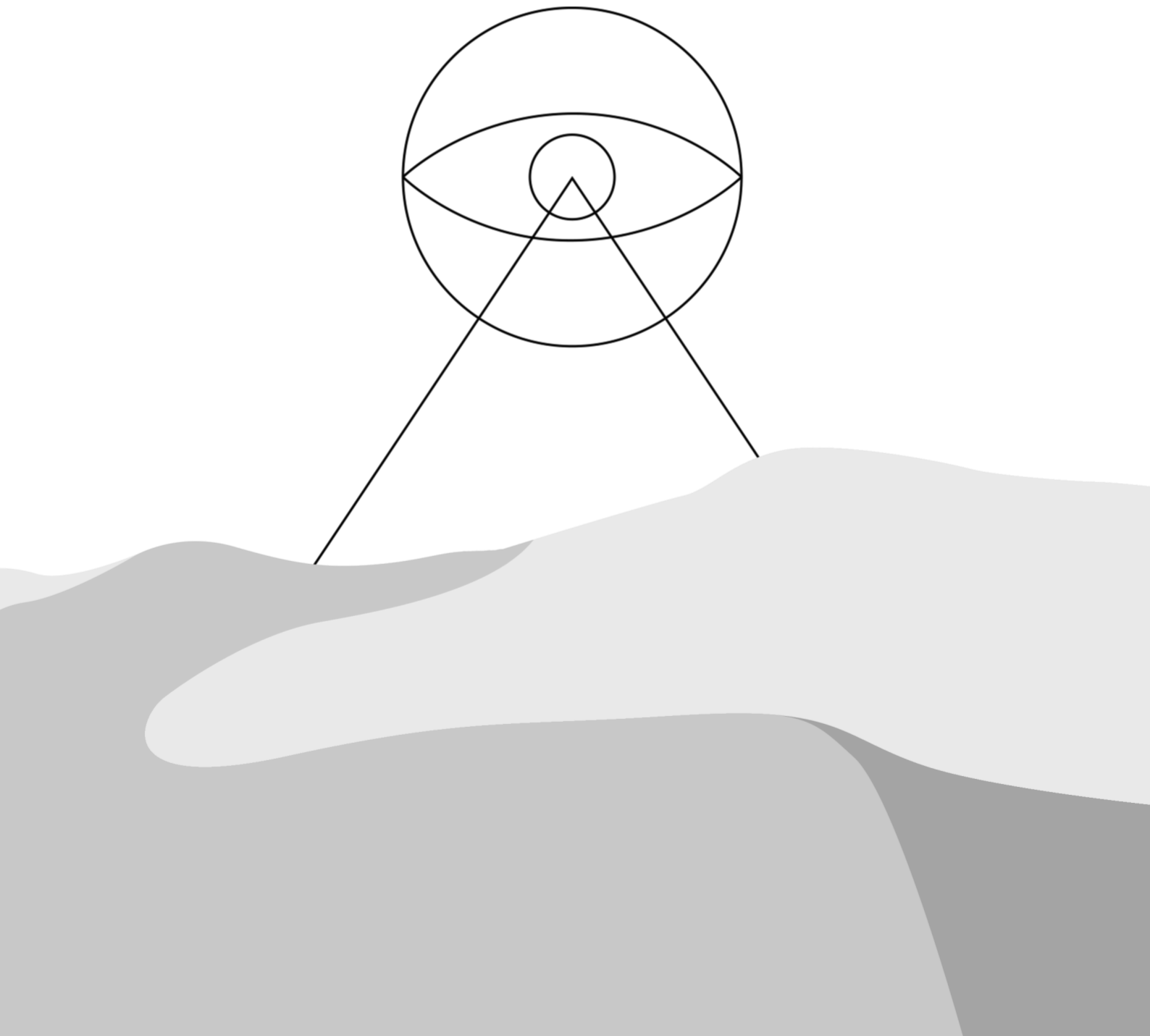
Begeleider: Sjoerd van Tuinen

Adviseur: Han van Ruler

Aantal studiepunten: 11,25

Aantal woorden: 10797

Datum: 24 juli 2018

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Begrippen	5
Hoofdstuk 1: Vertrouwen in hyperrealiteit	6
1.1 <i>Hyperrealiteit en simulatie</i>	6
1.2 <i>Verleidende media</i>	7
1.3 <i>De implosie van betekenis in de media</i>	9
1.4 <i>Het brede publiek als media-effect</i>	10
1.5 <i>De hyperreële betekenis van vertrouwen</i>	12
Hoofdstuk 2: Achter de vertrouwenscrisis	14
2.1 <i>Kritiek en wantrouwen</i>	14
2.2 <i>Einde van het panoptische systeem</i>	16
2.3 <i>Verdenking van het medium</i>	17
2.4 <i>Hyperrealiteit en de submediale ruimte</i>	19
2.5 <i>De morele waardering van de vertrouwenscrisis</i>	21
Conclusie	24
Literatuurlijst	25

Inleiding

In september 2017 verscheen er een aflevering van de documentaireserie *Tegenlicht* met daarin een verontrustende analyse over het wereldwijde verlies aan vertrouwen in maatschappelijke systemen. De aanleiding voor de documentaire was het jaarlijkse onderzoek van marketing- en communicatiebureau *Edelman* naar het wereldwijde vertrouwen van burgers in politiek, bedrijven en media. In 2017 werden voor het eerst de woorden crisis en vertrouwen gecombineerd, omdat door nepnieuws, gemanipuleerde verkiezingen en leugens van wereldleiders het vertrouwen van burgers in maatschappelijke systemen op een historisch dieptepunt is beland.

De vertrouwenscrisis wordt verklaard door een omkering van invloed die de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden. Het is niet langer een kleine groep geïnformeerde machthebbers die invloed hebben op maatschappelijke ontwikkelingen, de invloed ligt bij het brede publiek. Omdat het brede publiek een invloedrijke rol heeft gekregen in de maatschappij zorgt het gebrek aan vertrouwen voor een andere samenleving. Mensen voelen zich niet veilig en weten niet meer wat waarheid is. De media blijken in staat te zijn om grote groepen mensen te manipuleren en macht uit te oefenen op maatschappelijke ontwikkelingen. De vertrouwenscrisis wordt daarom gezien als een bom onder de open democratische samenleving.

Tegenlicht maakt een analyse over hoe we het vertrouwen verloren zijn en hoe we het terug zouden kunnen winnen. Volgens cultuurcriticus en filosoof Jean Baudrillard zou deze melancholie naar vertrouwen enkel een bevestiging zijn dat we de betekenis van vertrouwen verloren zijn omdat we in een hyperrealiteit leven: een maatschappij waarin simulaties van de realiteit de realiteit vervangen. De verleidende macht van informatie en de media, die Baudrillard in de vorige eeuw al in het vizier had, lijkt een aantal decennia later in de vertrouwenscrisis opnieuw duidelijk te worden. Baudrillards ideeën roepen de vraag op of de vertrouwenscrisis dan ook niet slechts een media effect is.

Het doel van deze thesis is vanwege de relatief kleine omvang niet om antwoord te geven op die vraag, maar om de analyse van *Tegenlicht* nader te onderzoeken. Volgens de redactie is het belangrijk om een beter begrip te krijgen van de werking van sociale media, waarbij een kritische kijk op onze eigen vooroordelen cruciaal lijkt. Deze stelling is het uitgangspunt en wordt in twee delen uiteengezet. Allereerst zullen de oorzaken van de vertrouwenscrisis worden geanalyseerd aan de hand van verschillende werken van Baudrillard, om tot een begrip te komen over de werking van de media in een hyperreële maatschappij en de betekenis van vertrouwen. Vervolgens worden in het tweede deel theorieën van Baudrillard en mediatheoreticus Boris Groys tegenover elkaar gezet om een kritische kijk op onze eigen vooroordelen te geven.

Begrippen

Voor de daadwerkelijke thesis begint zullen drie begrippen worden toegelicht en afgebakend die een belangrijke rol spelen in het verloop van de tekst.

De complexiteit van de werkelijkheid

De alledaagse leefwereld waarin de vertrouwenscrisis zich afspeelt wordt beschouwd als een informatiemaatschappij. Hierin wordt het concept *infosphere* als uitgangspunt genomen: een leefwereld waarin we steeds afhankelijker worden van informatie¹. De socioloog Niklas Luhman begint zijn boek *Trust and Power* (1979) met een schets van de huidige sociale complexiteit². De wereld is overweldigend complex en opgedeeld in specifieke systemen die de wereld verschillend benaderen. De sociale systemen waar mensen in leven zijn de afgelopen eeuwen sterk veranderd. In vroegere tijden werd de complexiteit van de werkelijkheid gereduceerd tot een aanname op basis van bijvoorbeeld religieuze ideeën: er was een gedeelde visie over de werkelijkheid. Dat fundamentele idee gold als basis voor het vertrouwen dat burgers hadden in elkaar en het systeem waar ze in leefden. Als het nodig was om iets te communiceren of verklaren gebeurde dat via de autoriteit van goden, heiligen of geïnformeerde personen³. Die ene bron waaruit alles verklaard kan worden en die als basis voor onderling vertrouwen functioneert is weggefallen: er zijn tegenwoordig verschillende manieren om de werkelijkheid te verklaren en sociale systemen kunnen op verschillende aannames worden gebouwd.

Vertrouwen

In een essay over vertrouwen in de overheid onderscheidt Jos de Mul drie vormen van vertrouwen⁴. De meest basale vorm van vertrouwen is leven alsof er geen fatale toevalligheden in het leven bestaan. Dit is noodzakelijk om de leefomgeving van burgers leefbaar te houden. Ze moeten erop kunnen vertrouwen dat ze elke dag toegang hebben tot hun eerste levensbehoeften, informatie, hun digitale bankrekening etc. Daarnaast is er interpersoonlijk vertrouwen nodig; dit betreft het vertrouwen dat mensen in elkaar hebben binnen bepaalde leefgemeenschappen. Sinds het ontstaan van de moderne samenlevingen is er ook sprake van systeemvertrouwen: vertrouwen in de nationaal of internationaal functionerende systemen en instituties. In het verdere verloop van deze thesis staat het systeemvertrouwen centraal, omdat vertrouwen in de media een vorm van systeemvertrouwen is en omdat deze vorm van vertrouwen ook steeds bepalender wordt voor de eerdere vormen van vertrouwen⁵. Om in de complexiteit van de werkelijkheid te kunnen en blijven functioneren hebben burgers vertrouwen als middel om de complexiteit te reduceren nodig. Een sociaal systeem, dat bestaat om burgers dat vertrouwen te verlenen, hanteert een selectieve kijk op de werkelijkheid. Zo staat elk sociaal systeem in dienst van

¹ De 'infosphere' is een begrip uit het boek *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality* van Luciano Floridi. Volgens Floridi zijn mensen, als het gevolg van een toenemende afhankelijkheid van informatie, entiteiten die worden opgebouwd uit informatie.

² Niklas Luhman, *Trust and Power* (New York, John Wiley & Sons Ltd, 1979), p. 4-9.

³ Luhman, *Trust and Power*, p. 48.

⁴ Jos de Mul, *Gemedieerd vertrouwen in de overheid* (Den Haag, 2016), p. 19-36.

⁵ Het basale vertrouwen van de burger wordt steeds afhankelijker van hoe het nationale of internationale systeem werkt. Om bijvoorbeeld in eerste levensbehoeften te voorzien wordt het noodzakelijker om een pinpas te hebben, en geldzaken online te kunnen regelen. Deze dingen worden steeds meer uitbesteed aan mondiaal opererende systemen.

haar burgers: omdat die selectieve kijk de hoeveelheid informatie op een manier reduceert die het voor burgers mogelijk maakt zich te oriënteren en betekenis te vinden in hun leefomgeving⁶. Participatie van burgers in systemen zoals economie en politiek is minder gefundeerd in interpersoonlijke relaties, maar verloopt via functionele systemen zoals de media.

Media

Omdat het begrip media op veel verschillende manieren gebruikt wordt is het nodig om het binnen deze thesis af te bakenen. Als we in een informatiemaatschappij leven, kunnen we media omschrijven als het verzamelbegrip voor elk medium dat wordt gebruikt om informatie te communiceren. Vertrouwen in de media houdt in dat er geloof is dat de media als instantie juist handelt en ons niet manipuleert in het voorzien van informatie. Een medium verschaft informatie en maakt de wereld voor de ontvanger behapbaar. De selectie van informatie door bijvoorbeeld journalistieke partijen of algoritmes kunnen het ontstaan van echokamers veroorzaken. Dit houdt in dat mensen alleen informatie te zien krijgen die bij hun bestaande visie aansluit, waardoor er meer verzuiling in de samenleving ontstaat.

⁶ Luhman, *Trust and Power*, p. 32.

1 Vertrouwen in hyperrealiteit

In dit deel worden twee essays van Jean Baudrillard, *The Implosion of Meaning in the Media* (1994)⁷ en *In the Shadow of the Silent Majorities* (1978)⁸, geïntroduceerd en gebruikt om de oorzaken van de vertrouwenscrisis te analyseren. Centraal staat het onderzoek naar hoe de ideeën van Baudrillard terugkeren in de oorzaken van de vertrouwenscrisis, en de vraag naar de betekenis van vertrouwen in een hyperreële maatschappij. De titel van dit hoofdstuk slaat niet op de hyperrealiteit als object van vertrouwen, maar op de vraag naar de rol en betekenis van vertrouwen in het besproken werk van Baudrillard, dat in deze titel wordt samengevat onder de noemer 'hyperrealiteit'.

In *Simulacra and Simulation* (1994)⁹ werkt Baudrillard de concepten van simulatie en het simulacrum uit, die cruciaal zijn om Baudrillard's analyse van de postmoderne conditie als hyperrealiteit te begrijpen. In dit hoofdstuk zullen deze concepten worden uitgelegd en gebruikt om te concluderen wat de rol van vertrouwen in een hyperreële maatschappij is. Er worden twee verbanden gelegd tussen de oorzaken van de vertrouwenscrisis en de ideeën van Baudrillard over de hyperrealiteit: ten eerste de hoeveelheid informatie die zowel constitutief als destructief voor ons vertrouwen is en ten tweede de omkering van invloed als gesimuleerd media-effect. Uit deze verbanden volgt de conclusie van dit hoofdstuk: omdat volgens Baudrillard alles aan de oppervlakte ligt en niets verborgen blijft verliest het begrip vertrouwen de betekenis die Luhman er aan gegeven heeft en wordt het een circulerende substantie in de informatiestroom.

1.1 Hyperrealiteit en simulatie

Jean Baudrillard analyseerde de jaren '80 als een hyperrealiteit: een cultuur die wordt gedomineerd door een bombardement aan beelden waarin het onderscheid tussen wat realiteit en fantasie is verdwijnt. Baudrillard vraagt naar de status van de realiteit, die vraag is te vergelijken met hoe Nietzsche een eeuw voor Baudrillard naar de status van het begrip waarheid vroeg. Deze vraag mondde uit in een kritiek op het conventionele waarheidsbegrip van voorgaande denkers, waarbij waarheid draaide om overeenstemming van begrippen met een buitentalig gegeven¹⁰. Nietzsche brengt een morele waardering aan het licht: waarheid vinden we goed en onwaarheid vinden we slecht. Dit leidt Nietzsche tot de vraag waarom we liever waarheid dan onwaarheid willen. Naast dat de wil tot waarheid volgens Nietzsche ten grondslag ligt aan een wil tot macht is het in de vergelijking met Baudrillard belangrijk om het volgende op te merken: de vraag naar de morele waardering van waarheid kan zelf niet in termen van goed en kwaad beantwoord worden, de vraag zelf gaat voorbij goed en kwaad. Op een soortgelijke manier bevraagt Baudrillard de status van de realiteit, die volgens hem niet langer in termen van echt en nep kan worden begrepen: het onderscheid daartussen is verdwenen. De hyperrealiteit gaat voorbij echt en nep, de wereld is hyperreëel omdat hij alleen nog bestaat uit beelden zonder vaste betekenis.

⁷ In *Simulacra and Simulation* (1994)

⁸ Oorspronkelijk *À l'ombre des majorités silencieuses ou la fin du social* (1978)

⁹ Oorspronkelijk *Simulacres et Simulation* (1981).

¹⁰ Zie *Syllabus: Nietzsche – Tegenspraak als (af)grond* van H. Oosterling (Faculteit Wijsbegeerte, 2017).

Baudrillard verklaart de complexiteit van de werkelijkheid als een gevolg van de hoeveelheid beelden die de postmoderne cultuur kenmerkt. Door onder andere televisie en reclame zijn beelden hun eigen leven gaan leiden en creëren ze een nieuwe realiteit. Het gevolg hiervan is dat het onderscheid tussen beelden - representaties van de realiteit - en de realiteit zelf steeds kleiner wordt en op een gegeven moment compleet verdwijnt. Baudrillard komt tot deze conclusie door de Westerse geschiedenis te analyseren aan de hand van de steeds veranderende relatie van de maatschappij met beelden als representaties van de realiteit. In *Simulacra and Simulation* werkt hij deze analyse uit. Een simulacrum is een kopie van de werkelijkheid die zich op verschillende manieren tot die werkelijkheid kan verhouden. Baudrillard deelt die verschillende manieren op in vier fases van het beeld¹¹:

1. Het beeld is de weerspiegeling van een oorspronkelijke realiteit.
2. Het beeld maskeert een oorspronkelijke realiteit.
3. Het beeld maskeert de afwezigheid van een oorspronkelijke realiteit.
4. Het beeld heeft geen enkele relatie tot een oorspronkelijke realiteit.

In de eerste twee fases is de relatie tussen het beeld en de realiteit duidelijk. De eerste fase duidt het beeld aan als een goede representatie van de werkelijkheid, in de Renaissance bijvoorbeeld werden schilderijen gemaakt om zo natuurgetrouw mogelijk te zijn. In het verloop van de Renaissance naar de industriële revolutie wordt imitatie als maatstaf vervangen door massaproductie, schilderijen kunnen oneindig gereproduceerd worden en gelijkheid tussen kopieën van de werkelijkheid komt centraal te staan. De overgang van de derde naar de vierde fase is volgens Baudrillard een keerpunt richting het tijdperk van simulacra en simulatie¹². Om deze overgang te verduidelijken gebruikt Baudrillard een analogie die laat zien dat de derde fase van het beeld niet meer op de postmoderne cultuur van toepassing is. Een fabel uit een kort verhaal van Jorge Luis Borges beschrijft hoe cartografen ooit zo exact waren dat ze een kaart van een rijk maakten dat precies overeenkwam met het rijk zelf. Naarmate het rijk begon te vergaan bleef alleen de levensechte kaart, een perfecte kopie van de realiteit, over: onder de kaart was de realiteit veranderd in een woestijn. Deze analogie bevindt zich nog in de derde fase: de kaart maskeert de verdwijning van het rijk omdat het een perfecte replica is. De hedendaagse cultuur is volgens Baudrillard in de vierde fase van het beeld beland: het draait niet meer om de vraag of de kaart of het rijk echt is, het verschil tussen de kaart en het rijk is verdwenen¹³.

1.2 Verleidende media

Met de intrede van de vierde fase van het beeld zijn we beland in het tijdperk van simulatie: we leven in een realiteit die gecreëerd wordt door simulaties. Digitale beelden uit de media, die geen referentie meer hebben naar een oorspronkelijke realiteit, zijn voor ons echter dan de fysieke realiteit. Om de kracht van een simulatie aan te tonen gebruikt Baudrillard een voorbeeld over de symptomen van een ziekte¹⁴. Simuleren gaat verder dan doen alsof je iets hebt wat je niet hebt. Iemand die doet alsof hij ziek is blijft simpelweg in bed en doet iedereen geloven dat hij ziek is. Iemand die simuleert dat hij ziek is creëert ook

¹¹ Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, vert. Sheila Faria Glaser (Michigan: The University of Michigan Press, 2017), p. 6.

¹² Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 6.

¹³ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 2.

¹⁴ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 3.

daadwerkelijk de symptomen. Doen alsof laat het principe van de realiteit intact: het verschil tussen echt ziek zijn en doen alsof blijft duidelijk. Het simuleren van een ziekte bedreigt dat principe. Is de simulator ziek of niet, gezien hij echte symptomen creëert? De persoon die 'echte' symptomen creëert en daarmee het onderscheid tussen realiteit en fantasie bedreigt slaat in deze vergelijking op de rol van de media in het creëren van onze realiteit.

Hoe de media verantwoordelijk is voor het creëren van onze realiteit benadrukt Baudrillard onder andere in een verzameling essays genaamd *The Gulf War Did Not Take Place* (1995)¹⁵. In deze essays beschrijft Baudrillard hoe de Golfoorlog doordrenkt was van de media die het Westen voorzag van *realtime coverage*. De oorlog was in de ogen van het Westerse publiek enkel een virtuele oorlog; niemand heeft daadwerkelijk de straaljagers en bommen gezien. De verslaggeving van de media heeft volgens Baudrillard de kracht om de wereld en het geweld van de Golfoorlog om te zetten in een *consumable substance*¹⁶. De oorlog is door de media omgezet in informatie, en is daarmee alleen nog onderhevig aan eindeloze speculatie op basis van de - door de media - gecreëerde beelden¹⁷. Baudrillard beschrijft hoe nieuwszender CNN tijdens de Golfoorlog als stethoscoop wilde functioneren die verbonden was aan het hart van de oorlog, maar het Westen slechts onbeslisbare symptomen van de oorlog gaf¹⁸. Net zoals het voorbeeld van de simulator die in zichzelf de symptomen van een ziekte creëert, was de media verantwoordelijk voor het creëren van een virtuele oorlog die symptomen had van een 'echte' oorlog. Daarmee vervaagde het onderscheid tussen de virtuele oorlog en het daadwerkelijke slagveld. Baudrillard ontkent door deze essays niet dat alle gebeurtenissen rondom de Golfoorlog niet daadwerkelijk hebben plaatsgevonden, maar dat ze enkel als simulaties aan ons verschenen zijn.

In een essay genaamd *The Ecstasy of Communication* (1988)¹⁹ bespreekt Baudrillard hoe we onszelf overgeven aan de verleiding van de beelden- en informatiestroom gecreëerd door de media. Het leven in een hyperrealiteit betekent een blootstelling van het subject aan een extase van virtuele ervaringen die intenser en echter lijken en worden dan de fysieke leefwereld. De hyperrealiteit wordt gevormd door simulaties van de realiteit, Baudrillard noemt ze *models of control*²⁰. Er is geen privacy van informatie meer omdat de stroom aan beelden en informatie tot in onze slaapkamers doordringt. Sterker nog, die informatie en beelden zijn ook in staat onze gedachten en ons gedrag te bepalen. De extase van communicatie houdt dus in dat we constant zijn blootgesteld aan informatie en beeld, er is geen sprake meer van een publieke en private ruimte²¹. We vinden spektakel niet alleen op straat, maar ook op de televisie in onze woonkamer of tegenwoordig op onze telefoon die we tot aan ons bed meedragen. We kunnen ons volgens Baudrillard ook niet langer vervreemd voelen van onze behoefte aan spektakel die we door mediagebruik bevredigen, we worden volledig beheerst door de netwerken van informatie die zich aan ons opdringen. Omdat alles informatie is, kan ook alles aan de oppervlakte gebracht. Het individu in de

¹⁵ Oorspronkelijk *La Guerre du Golfe n'a pas eu lieu* (1991).

¹⁶ Jean Baudrillard, *The Gulf War Did Not Take Place*, vert. Paul Patton (Indiana: Indiana University Press, 1995), p. 6.

¹⁷ Baudrillard, *The Gulf War Did Not Take Place*, p. 41.

¹⁸ Baudrillard, *The Gulf War Did Not Take Place*, p. 48.

¹⁹ Oorspronkelijk *L'Autre par lui-même*, Éditions Galilée (1987).

²⁰ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 2.

²¹ Jean Baudrillard, "The Ecstasy of Communication" in *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*, bewerkt door Hal Foster (New York: The New Press, 2002), p. 150.

hyperrealiteit van Baudrillard is slechts een entiteit die geen andere keuze heeft dan zichzelf over te geven aan de transparante wereld van informatie en beelden.

1.3 De implosie van betekenis in de media

Als we worden verleid tot overgave aan de informatiestromen van de media, wat is dan precies de beweging die de informatiestroom maakt? Volgens Baudrillard is dit een beweging die leidt tot een verlies van betekenis. Dit verlies is inherent aan de toenemende omvang van de hoeveelheid informatie in de wereld. De vraag die de redactie van documentaireserie *Tegenlicht* in de aflevering over de vertrouwenscrisis stelt is of het vertrouwensverlies inherent is aan ons bestaan in de *infosphere*²². De analyse van Baudrillard in zijn essay *The Implosion of Meaning in the Media* over de rol van informatie zal worden besproken als antwoord op de vraag naar het verband tussen het vertrouwensverlies en ons bestaan in de *infosphere*.

Baudrillard stelt drie hypothesen op naar aanleiding van het idee dat we in een wereld leven waarin er steeds meer informatie is, en steeds minder betekenis²³:

1. Informatie produceert betekenis.
2. Informatie heeft geen enkele relatie tot betekenis
3. Het verlies aan betekenis is direct gelinkt aan de bewegingen van informatiestromen, media en massamedia.

Baudrillard gebruikt het concept van een implosie om de derde hypothese verder uit te werken: informatie implodeert communicatie en socialisering. De beweging die de informatiestroom maakt is die van modellen die informatie laten circuleren, waarin feiten geen eindbestemming hebben maar telkens onderhevig zijn aan de uitwisseling tussen beelden waardoor ze gerepresenteerd worden²⁴. De media bestaan volgens Baudrillard uit zulke modellen. Als Baudrillard het over communicatie heeft praat hij niet over communicatie tussen mensen en de rol van menselijk actorschap, maar over modellen die enkel simulacra produceren. De media bestaan uit modellen die de realiteit simuleren, en in plaats van het creëren van communicatie putten deze modellen zichzelf uit in het doen alsof ze communicatie faciliteren²⁵.

Om het verschil tussen het creëren van communicatie en simulacra - informatie zonder relatie tot enige realiteit - te verduidelijken, gebruikt Baudrillard de analogie van een interview. Communicatie is te vergelijken met de opzet van een conventioneel interview, waarin communicatie wordt gebruikt om doelmatig een einde te bereiken: de interviewer gebruikt zijn actorschap om door middel van een vraag een antwoord uit de geïnterviewde te ontfutselen. In een hyperrealiteit is er geen sprake van communicatie, maar van simulatie. Simulatie is te vergelijken met een non-directief interview waarin de interviewer de geïnterviewde uitnodigt om te praten waarover hij maar wil²⁶. De antwoorden hoeven niet meer te refereren aan gedirigeerde vragen. Dat verlies aan referentie is volgens Baudrillard

²² Zie www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2017-2018/kwestie-van-vertrouwen.html

²³ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 79.

²⁴ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 16-17.

²⁵ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 80.

²⁶ Brian Gogan, *Jean Baudrillard: The Rhetoric of Symbolic Exchange* (Illinois: Southern Illinois University Press, 2017), p. 59.

het probleem van de media: de beelden hebben een gescheiden realiteit nodig om naar te kunnen refereren en als beeld te kunnen functioneren, maar in het hyperreële systeem van de media wordt de realiteit gecreëerd door beelden. Door het vervaagde onderscheid tussen realiteit en fantasie is er geen duidelijke buitenwereld, waardoor betekenis van de informatie uit de media verloren gaat.

De documentaire van *Tegenlicht* over vertrouwen kan als simulacrum worden gezien. Net zoals we volgens Baudrillard geen authentieke verlangens naar geluk hebben omdat ons beeld van geluk wordt bepaald op het niveau van de zelfrefererende beelden uit de media, wordt ons beeld van vertrouwen door de media gecreëerd en bepaald. De documentaire is een analyse over hoe we het vertrouwen dat we verloren zijn terug kunnen winnen, maar bevat geen referentie naar een oorspronkelijke manier van vertrouwen. Informatie over vertrouwen in de media wordt gecommuniceerd via de media, die tegelijkertijd de veroorzakers van het wantrouwen zijn. Op de webpagina van de aflevering worden reacties van kijkers weergegeven, die via Twitter deel kunnen nemen aan het non-directieve interview over vertrouwen. 'Ik wil geen databundel zijn' zegt een van de kijkers, die in hun uitspraken nergens aan hoeven te refereren. Acterschap schrijft Baudrillard niet toe aan kijkers van de documentaire, maar aan de documentaire zelf die bepaalt dat kijkers op één manier kunnen reageren (door middel van een korte tweet), maar tegelijkertijd het podium geeft aan een oneindige interpretatie-reeks van die reacties. Hoe meer informatie er dus komt over vertrouwen, hoe meer ruimte voor interpretatie ontstaat, en hoe minder vaste betekenis er aan het begrip kan worden toegekend.

1.4 Het brede publiek als media-effect

De oorzaak van de vertrouwenscrisis wordt door onderzoeksbureau *Edelman* onder andere gelinkt aan de omkering van invloed²⁷. Vroeger was er een kleine autoritaire bovenlaag in de samenleving die de meeste toegang had tot informatie, en daardoor invloed kon uitoefenen op het brede publiek. De instituties die tegenwoordig gewantrouwd worden (de politiek, bedrijven en de media) waren toen al onderdeel van die bovenlaag en zijn dat nog steeds. Edelman gebruikt het beeld van een piramide om de verticale as van beïnvloeding te schetsen: de instituties bevinden zich in de top van de piramide en oefenen van bovenaf invloed uit over de onderkant van de piramide: het brede publiek. In deze 'oude' wereld werd de reputatie van de instituties en de publieke beeldvorming bepaald door de kleine autoritaire bovenlaag. Nu is er een keerpunt in de manier waarop invloed wordt uitgeoefend op ontwikkelingen in de maatschappij. De autoriteit, de invloed op de reputatie van instituties en publieke beeldvorming, is van een kleine groep geïnformeerde mensen verschoven naar het brede publiek. Door bijvoorbeeld het toenemende gebruik van social media wordt de communicatie tussen mensen nog wel gefaciliteerd door derde partijen, maar hebben de mensen zelf meer invloed op wat er aan informatie wordt gecommuniceerd.

Volgens de omkering van invloed hebben de media steeds minder grip op de publieke beeldvorming en hun eigen reputatie, daarom ontstaat er bij het brede publiek meer ruimte om de media te wantrouwen. Maar is het dan het brede publiek dat invloed uitoefent op de media, of bepalen de media wat het brede publiek überhaupt is? In het essay *In the Shadow of the Silent Majorities* speelt Baudrillard met deze vraag en analyseert hij de relatie tussen het verlies van betekenis en de massa. In het essay spreekt hij over de afgrond van de

²⁷ Zie <https://nl.linkedin.com/pulse/de-wereld-van-vertrouwen-op-zn-kop-loes-bruin>

betekenis, dat is het niveau van de massa. De eerdere conclusie van Baudrillard dat de toenemende hoeveelheid informatie inherent is aan het verlies van betekenis, krijgt vorm in de manier waarop de massa omgaat met die informatie. Het is niet eenduidig te omschrijven wat Baudrillard met 'de massa' bedoeld, omdat het in pogingen om dat te doen volgens hem juist fout gaat: er wordt dan betekenis gegeven aan iets dat geen betekenis heeft. De massa heeft geen attribuut, kwaliteit of referentie en heeft niks te maken met een 'echte' groep mensen²⁸. De massa is een implosief fenomeen dat net als de media verantwoordelijk is voor een verlies aan betekenis. De onmogelijkheid om betekenis te laten circuleren onder de massa legt Baudrillard uit aan de hand van een begrip dat tegenwoordig nog steeds wordt gebruikt in mediatheorie en ook door onderzoeksbureau Edelman: de *echo chamber*.

Het doel van de media is volgens Baudrillard om door middel van informatie betekenis te geven aan de massa: betere geïnformeerde, meer socialisatie, een hoger cultureel niveau²⁹. De technologische ontwikkelingen van de afgelopen jaren hebben een globalisering van communicatie mogelijk gemaakt. Het is sindsdien mogelijk om meer informatie te verspreiden onder het brede publiek. Toch ontstaan er - omdat onze informatie op basis van zelflerende algoritmes wordt geselecteerd - de bovengenoemde *echo chambers*. Burgers krijgen alleen informatie te zien die aansluit bij hun eigen bevolkingsgroep of politieke en sociale voorkeuren. Volgens Edelman is de wereld van *echo chambers* een zelfrefererende wereld: burgers zijn eerder geneigd om informatie die hun eigen sociale positie niet ondersteunt te negeren dan te accepteren³⁰. Het brede publiek is niet het geheel van mediagebruikers wereldwijd, maar een verzameling van kleinere 'publieken' die allemaal over andere informatie beschikken.

Dat de massa een effect van de media is verklaart de conclusie van Baudrillard dat de enige referentie die nog functioneert in de hyperrealiteit die van de zwijgende meerderheid is³¹. Mensen worden volgens Baudrillard uitgenodigd in de door media gecreëerde sociale realiteit om deel te nemen aan het brede publiek, om onderdeel te zijn van een massa die geen fysieke referent heeft. Omdat de massa niet bestaat uit een fysieke groep mensen heeft ze ook geen recht van spreken, wat overblijft is de zwijgende meerderheid. Dit vertaalt zich concreet in het feit dat platformen voor burgers om zich te uiten tegenwoordig worden gecreëerd door de media, zoals eerder is gebleken uit de mogelijkheid voor kijkers van de *Tegenlicht* documentaire om mee te praten via Twitter. De sociale uitingen van burgers vinden plaats op de virtuele oppervlakte van de media en worden simpelweg omgezet in nog meer informatie. De analyse van het brede publiek als zwijgende meerderheid gebruikt Baudrillard om wederom de allesbepalende rol van de media in de vorming van ons sociale leven aan te tonen. De onderwerpen waar we ons druk over maken worden gecreëerd door de media, en dezelfde media nodigen ons uit om te participeren in debatten over die onderwerpen, om de uitingen daarvan vervolgens om te zetten in informatie, als voedingsbodem voor nieuwe onderwerpen.

²⁸ Jean Baudrillard, *In the Shadow of the Silent Majorities*, vert. Paul Foss, John Johnston en Paul Patton (New York: Semiotext(e), Inc, 2007), p. 5.

²⁹ Baudrillard, *In the Shadow of the Silent Majorities*, p. 9-10.

³⁰ Zie <https://www.edelman.com/p/6-a-m/an-implosion-of-trust>

³¹ Baudrillard, *In the Shadow of the Silent Majorities*, p. 19.

1.5 De hyperreële betekenis van vertrouwen

Is het nog nodig om van vertrouwen te spreken in een wereld waarin alles zichtbaar wordt? Uit de voorgaande paragrafen is gebleken dat de ideeën van Baudrillard wijzen op een verschuiving in actorschap: het zijn de beelden die ons verleiden en modellen die de realiteit creëren. Omdat alles door een circulerend netwerk van informatie wordt omvat is de wereld gereduceerd tot een scherm, alles wordt zichtbaar en aan de oppervlakte gebracht. Het is de vraag wat de consequenties van die verschuiving zijn voor de status van vertrouwen in een hyperrealiteit.

Vertrouwen in de media is zoals eerder beschreven een vorm van systeemvertrouwen zoals Luhman het heeft geformuleerd. We worden steeds afhankelijker van grote systemen om te voorzien in onze behoeftes, basaal vertrouwen wordt systeemvertrouwen. Tegelijkertijd zijn de systemen die we vertrouwen in het voorzien in onze behoeftes ook constitutief voor onze behoeftes: de media creëren de behoefte in ons om sociale wezens te zijn, om te participeren in publiekelijk debat over bijvoorbeeld de vertrouwenscrisis. Luhmans begrip van vertrouwen veronderstelt een onderscheid tussen mensen en systemen, tussen subjecten en de objecten die ze vertrouwen. De noodzaak van vertrouwen ligt in die zin ten grondslag aan het feit dat subjecten niet de gehele objectieve wereld kunnen overzien, en daarom systemen zoals de media vertrouwen om een behapbare selectie daarvan te maken zodat de wereld leefbaar wordt. Baudrillard draait deze moderne manier om de relatie tussen subject en object te denken om³². Het is niet het subject dat verlangt, maar het object dat verleidt.

Na het omdraaien van de relatie tussen subject en object, werkt Baudrillard in zijn essay *The Ecstasy of Communication* het idee uit dat de tegenstelling subject/object zijn betekenis verloren heeft³³. Hij vergelijkt dit met het eerder beschreven onderscheid tussen publieke en private ruimte, dat door de stroom aan informatie die in alle ruimtes doordringt verdwenen is. Er is niet langer een systeem van objecten, zo begint Baudrillard het essay. Hiermee bedoelt hij niet dat het systeem van objecten compleet verdwenen is, maar dat het object niet meer functioneert als een spiegel van het subject. Het concept van een systeem van objecten komt uit het gelijknamige boek *The System of Objects* (1968)³⁴, waarin Baudrillard beschrijft hoe we objecten niet langer waarderen om gebruiks- of handelswaarde maar om hun esthetische waarde. We gebruiken objecten puur als beelden om sociale status te verwerven. Daarmee is de objectieve wereld een middel waarmee we onze identiteit vormen. Dit typeert volgens Baudrillard het tijdperk waarin we objecten domesticeren als onderdeel van ons dagelijks leven, en ze het interieur vormen van onze private sfeer.

In een hyperreële maatschappij projecteren mensen zichzelf niet langer in die gedomesticeerde objecten, de spiegel heeft plaatsgemaakt voor de niet-reflecterende oppervlakte van het scherm. Baudrillard ziet de televisie als het ultieme object van het hyperreële tijdperk, dat ons lichaam en alles wat ons omringt tot een controlescherm maakt. Een subjectieve logica van bezit en projectie in objecten wordt vervangen door een logica

³² Volgens Baudrillard wordt de moderniteit gekenmerkt door een verheerlijking van het subject tegenover het object. Kernwaardes van de Verlichting zoals rationaliteit en autonomie bestaan bij de gratie dat het subject centraal staat, en niet wordt gedetermineerd door objecten.

³³ Baudrillard, *The Ecstasy of Communication*, p. 126.

³⁴ Oorspronkelijk *Le système des objets* (1968).

van besturing³⁵. We zijn niet langer een actor maar een knooppunt van netwerken. Naast de televisie als ultiem hyperreëel object kunnen huidige sociale media zoals Facebook worden gebruikt om te beschrijven wat Baudrillard bedoelt met een logica van besturing. Het is voor een Facebook-gebruiker niet zozeer een kwestie van bezit als het gaat om informatie, dat Facebook de gegevens van haar gebruikers beheert is inherent aan het gebruiken van Facebook. Uit de berichten over de vertrouwenscrisis blijkt dat het in eerste instantie gaat om het besturen van gegevens, dat neerkomt op bijvoorbeeld een oproep om je wachtwoord te veranderen³⁶.

Omdat er volgens Baudrillard niet langer sprake is van een onderscheid tussen subject en object draait het niet meer om de consumptie van objecten door het subject. Regulatie, functionaliteit en solidariteit tussen de elementen van hetzelfde systeem is de nieuwe orde van de dag. De essentiële taak van elk hyperreëel systeem is om het relationele decor in stand te houden. In die zin werken Facebook en haar gebruikers mee aan hetzelfde doel: het in stand houden van het platform. Facebook als bedrijf wil haar marktaandeel behouden, en haar gebruikers willen hun online community niet kwijt, vertrouwen is slechts een middel om dat te bereiken. In een hyperrealiteit heeft vertrouwen geen vaste betekenis meer en kan het bijvoorbeeld als een *consumable substance* worden gebruikt: vertrouwen wordt iets dat sociale systemen kunnen produceren en consumeren om gezond te blijven.

Vertrouwen als *consumable substance* staat in een hyperrealiteit in dienst van de informatiestroom en alle systemen die de stroom faciliteren. Met deze betekenis van vertrouwen kan de vraag waar dit hoofdstuk mee is begonnen worden beantwoord: wat betekent vertrouwen nog in een hyperrealiteit? De betekenis die Luhman aan het begrip vertrouwen heeft gegeven zou net als alle betekenis in de media imploderen. Omdat alles aan de oppervlakte wordt gebracht is het niet meer nodig om van die vorm van vertrouwen te spreken. We vertrouwen erop dat de beelden uit de media juiste representaties van de werkelijkheid zijn, maar in een hyperrealiteit zijn beelden niet representatief, ze representeren geen verborgen realiteit. Dat impliceert niet dat het begrip vertrouwen compleet verdwijnt in een hyperreële maatschappij, het begrip is voortaan onderhevig aan verschillende betekenissen. Het is een object dat we nodig hebben om de maatschappij draaiende te houden, maar ook een subject zoals de socioloog Willem Schinkel er in een essay genaamd *The Subject of Circulation* (2016) over spreekt³⁷. De moderne wereld wordt gekenmerkt door beweging en circulatie stelt hij. Subjectiviteit is het punt waarop circulaties worden onderbroken. Een persoon zijn betekent dan het veroorzaken van frictie in systemen van circulatie. In een hyperrealiteit veroorzaakt een gebrek aan vertrouwen ruis in de circulatie van informatie, maar verwijst vertrouwen niet langer naar een realiteit onder de beelden.

³⁵ Baudrillard, *The Ecstasy of Communication*, p. 127.

³⁶ Bijvoorbeeld de voorkant van een editie van het *Algemeen Dagblad* waarop de helft van de pagina wordt ingenomen door een afbeelding met de oproep: 'VERANDER NU UW WACHTWOORD.'

³⁷ Schinkel gebruikt hier een definitie van Peter Sloterdijk.

2 Achter de vertrouwenscrisis

In het eerste deel zijn vanuit Baudrillards werk enkele hyperreële kanten van de vertrouwenscrisis belicht. Volgens Baudrillard is de wereld gereduceerd tot de mediale oppervlakte van het beeld, onder de schermen die onze realiteit (en dus ook de vertrouwenscrisis) creëren bevindt zich niets. Het tweede deel gaat dieper in op de vraag wat zich achter de vertrouwenscrisis afspeelt: wat doen disciplinerende en controlerende systemen met mensen en waar komt het wantrouwen tegenover de media vandaan? Door een kritische kijk op Baudrillards ideeën over de betekenis van subjectiviteit in een hyperreële maatschappij wordt het wantrouwen tegenover de media verder onderzocht.

In de media wordt de wereld achter de schermen als een fysieke dimensie gepresenteerd: hoe diep zit *Facebook* in jouw telefoon?. Volgens filosoof en mediatheoreticus Boris Groys is de ruimte achter de schermen in essentie een ruimte van wantrouwen, die hij in zijn boek *Under Suspicion: A Phenomenology of Media* (2012)³⁸ de submediale ruimte noemt³⁹. Dit boek zal worden gebruikt om verder te onderzoeken wat zich onder de vertrouwenscrisis afspeelt en hoe de ideeën van Groys zich verhouden tot die van Baudrillard, om uiteindelijk te concluderen dat het voor een beter begrip over onze eigen vooroordelen en de vertrouwenscrisis nodig is om voorbij de morele waardering te denken dat vertrouwen beter is dan wantrouwen.

2.1 Kritiek en wantrouwen

Het constateren van een vertrouwenscrisis roept de vraag op voor wie het een crisis is. Voor de media die gewantrouwd worden of de mediagebruikers die de media wantrouwen? Het woord crisis heeft meerdere betekenissen, waarvan er in het kader van deze vraag twee gebruikt worden⁴⁰. Het kan allereerst een bepaalde toestand aanduiden: een kritieke situatie. De vertrouwenscrisis in de media is, volgens de media zelf, zo'n situatie. Een kritieke situatie kan vergeleken worden met het verloop van een ziekte, waarbij er een bepaald moment is waarop de situatie vanaf dat moment fataal gaat aflopen, of toch de mogelijkheid heeft om te herstellen. De tweede betekenis van het woord kritiek is een subjectief vermogen om te beslissen, beoordelen, en onderscheiden wat vals en waar is⁴¹. De vertrouwenscrisis veronderstelt een bepaalde kritiek van mediagebruikers op verschillende gebeurtenissen, die het vertrouwen van mediagebruikers in de media beschadigd hebben.

Aan de hand van de eerste betekenis kan worden geconcludeerd dat spreken over de vertrouwenscrisis als een kritieke situatie voor de media zelf betwifelbaar is. In een maatschappij waarin burgers steeds afhankelijker worden van media om in hun basisbehoefte te voorzien, is vertrouwen van mediagebruikers niet noodzakelijk voor de media om te kunnen en blijven functioneren. Dat vertrouwen in een hyperrealiteit niet noodzakelijk is blijkt uit de nieuwste kwartaalcijfers van *Facebook*, het bedrijf dat zich volgens de media in een grote vertrouwenscrisis begeeft. Na de inbreuk van databedrijf *Cambridge Analytica* op de privacy van 87 miljoen *Facebook*-gebruikers is het vertrouwen

³⁸ Oorspronkelijk *Unter Verdacht. Eine Phänomenologie der Medien* (2000).

³⁹ Boris Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, vert. Carsten Strathausen (New York: Columbia University Press, 2012), p. 19.

⁴⁰ Hakan Gurses, *On the Topography of Critique*, vert. Gerrit Jackson (European Institute for Progressive Cultural Politics, 2006).

⁴¹ Gurses, *On the Topography of Critique*.

op een historisch dieptepunt beland. De omzet van het sociale netwerk is echter gestegen, financieel gezien heeft het bedrijf dus niet geleden onder het wantrouwen van haar gebruikers.

Als de vertrouwenscrisis door de ogen van Baudrillard wordt bekeken is het een hyperreëel evenement, een verzameling van betekenisloze beelden. Een hyperreëel evenement is niet gebonden aan de wetten van de realiteit, omdat de realiteit waar die wetten aan toebehoren is verdwenen. Er kan volgens Baudrillard niet langer worden gedacht in oorzaak en gevolg, en dus ook niet in oplossingen om de vertrouwenscrisis te herstellen. De enige oplossing is een letterlijke oplossing van de vertrouwenscrisis in de informatiestroom van de media, die doorgaat met het produceren van betekenisloze beelden⁴². De conclusie van Baudrillard over de macht die de media hebben in de vorming van ons wereldbeeld, sluit aan bij het fenomeen dat een grote rol speelt in de vertrouwenscrisis: het manipulerende gebruik van nepnieuws door opnieuw - het inmiddels failliete - *Cambridge Analytica*. We baseren het onderscheid tussen echt- en nepnieuws niet op ons eigen vermogen om het valse van het ware te scheiden, maar op mediaberichten die ons na de verspreiding ervan daarover informeren.

Naast de media, waarvan het dus maar de vraag is of ze in een vertrouwenscrisis verkeren, zijn er de mediagebruikers. Voor de mediagebruikers is de tweede betekenis van het woord crisis volgens Baudrillard niet meer mogelijk: het subjectieve vermogen om te beslissen, beoordelen, en onderscheiden wat vals en waar is⁴³. Het onvermogen om kritiek te geven lijkt echter niet lijkt niet te rijmen met wat er vandaag de dag gebeurt. Er is kritiek in overvloed op hoe de media haar gebruikers van informatie voorzien, en op hoe de media de informatie van haar gebruikers misbruikt. Naarmate er meer wandaden naar buiten worden gebracht groeit het wantrouwen tegenover het medium in kwestie. Privacyschending stimuleert een onveilig gevoel en in die zin zijn het eerder de mediagebruikers die in een vertrouwenscrisis verkeren. De toenemende transparantie over nepnieuws en privacyschending zou vanuit Baudrillard's theorie echter niet tot meer wantrouwen bij de mediagebruiker kunnen leiden. Het subject dat genoodzaakt is om op de media te vertrouwen omdat het niet de hele wereld kan overzien, bestaat niet meer. De vraag is dan: waar komt het wantrouwen vandaan als, zoals Baudrillard beweert, er geen subject meer is dat kan wantrouwen?

Hoewel Baudrillard beweert dat het onderscheid tussen subject en object in een hyperrealiteit geen betekenis meer heeft, schrijft hij toch betekenis toe aan het subject. In *The Ecstasy of Communication* beschrijft Baudrillard een subject dat, door toedoen van de hoeveelheid informatie, momenteel lijdt aan schizofrenie⁴⁴. Door de constante blootstelling aan informatie leven we in fundamentele verwarring. Er is geen mogelijkheid meer om zelf grenzen te stellen aan ons bestaan, omdat we zijn overgeleverd aan de stroom van hyperreële beelden, die ons zonder obstakels bereiken. Omdat de mediagebruiker van een paranoïde naar een schizofrene staat is gegaan, voelt zich hij zich niet langer bekeken of

⁴² Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 21.

⁴³ Hakan Gurses, *On the Topography of Critique*.

⁴⁴ Naast schizofrenie benoemt Baudrillard twee eerdere ziektes waar het subject bekend mee is: hysteria en paranoïa.

gemanipuleerd door de media, maar leeft hij in verwarring. Dit betekent echter niet dat de mens de paranoia tegenover de media achter zich heeft gelaten.

2.2 Einde van het panoptische systeem

Om de verdwijning van het subject op een andere manier te omschrijven, wijdt Baudrillard in *Simulacra and Simulation* een deel aan het argument dat hyperrealiteit begint waar het panoptische systeem eindigt⁴⁵. Hiermee bekritiseert hij Michel Foucault, die het panoptische systeem gebruikte als metafoor om de manier waarop macht en kennis in zijn tijd werden verkregen te beschrijven: door middel van observatie en disciplineren. Het panoptische systeem werd bedacht door onder meer Jeremy Bentham, als een manier voor de moderne democratische staat om grote groepen mensen te controleren en disciplineren. Het panoptische systeem is zo opgezet dat, in bijvoorbeeld een gevangenis, de gevangenen de bewakers niet kunnen zien. Er is een verborgen macht die ieder individu ziet, maar zelf niet gezien wordt⁴⁶. Het panoptische systeem is daarom een systeem dat een paranoia creëert in het bewustzijn van het subject dat wordt geobserveerd.

De kritiek van Baudrillard op Foucault wordt verder uitgewerkt in het essay *Forget Foucault* (2007)⁴⁷. Het gaat Baudrillard vooral om een kritiek op de manier waarop Foucault over macht spreekt, als iets dat constitutief is voor de inrichting van de maatschappij. Macht is voor Foucault iets dat produceert: het panoptische systeem is een mechanisme om individuen als objecten van informatie te produceren. Baudrillard stelt echter dat Foucault het zoveel over macht heeft, omdat macht nergens meer gevonden kan worden⁴⁸. Wat in een hyperrealiteit overblijft is de simulatie van macht, datgene wat Foucault niet geanalyseerd heeft. De reden dat Foucault een nauwkeurige analyse maakt over de vormen van macht is volgens Baudrillard niets meer dan een effect van nostalgie; het verlangen om macht een nieuw bestaan te geven⁴⁹.

De televisie is voor Baudrillard het ultieme object van de hyperreële maatschappij⁵⁰, maar daarmee bedoelt hij niet dat de televisie de ultieme representatie is van een alziende controlerende blik zoals in het panoptische systeem⁵¹. De televisie functioneert voor Baudrillard als een ultieme parabel voor alles dat het menselijk lichaam nog is in het hyperreële tijdperk: een controleschermb. Het is geen object van informatie meer dat gedisciplineerd wordt. Er zit dus ook geen machtsstructuur achter de televisie die de televisie als middel gebruikt om macht over individuen te verkrijgen. Het menselijk lichaam en de televisie werken volgens Baudrillard hetzelfde: als een scherm waarop beelden bepalen wat de orde van de dag is.

⁴⁵ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 29.

⁴⁶ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, vert. Alan Sheridan (New York: Vintage Books, 1995) p. 202.

⁴⁷ Oorspronkelijk *Oublier Foucault* (1977).

⁴⁸ Jean Baudrillard, *Forget Foucault*, vert. Phil Beitchman, Lee Hildreth en Mark Polizzotti (New York: Semiotext(e), Inc, 2007), p. 64.

⁴⁹ Baudrillard, *Forget Foucault*, p. 65.

⁵⁰ Baudrillard, *The Ecstasy of Communication*, p. 127.

⁵¹ Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, p. 29.

Wat dit voor effect heeft op mediagebruikers wordt, naast een schizofrene staat van verwarring, echter niet door Baudrillard gedacht. Is met de hyperreële mens als schizofreen scherm dan alles gezegd? Dat de mens van het panoptische systeem is overgegaan in hyperrealiteit sluit niet uit dat de mens de achterdocht tegenover de media ook heeft achtergelaten. Als er een nostalgie mogelijk is naar datgene wat verdwenen is, dan zou er ook een wantrouwen tegenover het panoptische systeem kunnen achterblijven. Bovendien beweert Baudrillard zelf dat het individu geen recht van spreken heeft omdat het alleen maar, door middel van polls en statistieken, wordt geanalyseerd en bestudeerd. Lijkt dat niet verdacht veel op het panoptische systeem dat een paranoia in het individu creëert?

De ideeën van Baudrillard komen zoals eerder geconcludeerd op verschillende manieren terug in de oorzaken van de vertrouwenscrisis, maar roepen ook veel vragen op als het gaat om het wantrouwen van de mediagebruiker. Als het verlies van dingen die ons leven betekenis geven resulteert in nostalgische pogingen om die dingen weer terug te krijgen, dan impliceert dat een bepaald actorschap van mediagebruikers waar Baudrillard geen aandacht aan besteed. Om vanuit een ander perspectief te kijken naar de relatie tussen het wantrouwen van de mediagebruiker en de media wordt hieronder de mediatheorie van Boris Groys besproken, die stelt dat wantrouwen - of verdenking zoals hij het zelf noemt - juist het medium is voor alle andere media⁵².

2.3 Verdenking van het medium

De overtuiging dat er een verborgen macht onder de mediale oppervlakte schuilt die de mensheid manipuleert en controleert wordt tegenwoordig door wetenschappen afgedaan als bijgeloof of complotdenken. Complottheoretici zijn een voorbeeld van de belichaming van een wantrouwen jegens de zichtbare wereld. Het gaat Groys er niet om wat precies de verborgen macht is die zij verdenken van manipulatie en controle (want dat kunnen we nooit weten), maar om het feit dat we de zichtbare wereld wantrouwen. Een wereld die we altijd gemedieerd waarnemen. In het boek *Under Suspicion: A Phenomenology of Media* beargumenteert Groys dat mediagebruik onvermijdelijk wantrouwen in de gebruiker oproept, en dat dit niet alleen een probleem van de laatste paar decennia is.

Het boek komt voort uit het verlangen van Groys om de vraag te beantwoorden naar de natuur van datgene wat onze culturele archieven in stand houdt. Die natuur kan ons een inkijk bieden in de oorzaak van het probleem waar het Groys om te doen is: het wantrouwen van de mens tegenover de mediale oppervlakte (waar de culturele archieven een onderdeel van zijn). Zoals hij in de inleiding schrijft is het in die zin een vervolg op een ander boek genaamd *On The New*⁵³. De vraag die daarin centraal staat is: waarom is het archief nooit constant en worden er altijd nieuwe artefacten toegevoegd? Het archief is voor Groys een plek waar dingen worden verzameld die belangrijk en waardevol zijn voor een bepaalde cultuur. Alle dingen die daar niet onder vallen vormen de 'ontheiligde' ruimte buiten het archief. Het archief is onderdeel van een culturele economie waarin wordt bepaald wat wel en niet wordt toegevoegd aan het archief. Het punt van Groys is dat in die economie niet voorop staat wat belangrijk is voor mensen, maar wat belangrijk is voor het archief om zichzelf in stand te houden. In *Under Suspicion* gaat Groys verder in op de vraag wat er voor zorgt dat het archief blijft bestaan.

⁵² Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, p. 15.

⁵³ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, p. 2.

Het archief wordt gedragen door een medium, maar voor hoelang en met welke zekerheid? Het archief bevindt zich, zoals Groys het verwoordt, onder een constante verdenking van onveiligheid⁵⁴. Deze achterdocht kan volgens Groys alleen worden herroepen door een inkijs in de drager van het archief, het medium waardoorheen het archief voor ons toegankelijk is. De vraag welk medium het archief draagt en voor hoelang is volgens Groys, zo blijkt uit de geschiedenis, geen eenvoudige vraag. Er is op verschillende manieren nagedacht over wat het ultieme, onverwoestbare medium is dat onze archieven draagt. Voor Plato was het archief van de oneindige ideeënwereld een rotsvast fundament onder de wereld en het medium om die ideeën te kennen. In de traditie van het Christendom was God de ultieme opslagplaats die alle zonden en goede daden van elk individueel mens bewaarde. Een moderne variant van een antwoord op deze vraag is bijvoorbeeld Freud's onderbewustzijn als medium van een onverwoestbaar archief vol driften. Maar alhoewel de vraag naar de voortzetting van het archief afhangt van het medium dat het archief draagt, blijft de drager volgens Groys altijd verborgen achter het archief.

Deze stelling lijkt tegenintuïtief. Als we sociale media of elk willekeurig journalistiek platform als archieven zien waarin dingen zijn opgeslagen die waardevol voor ons en onze cultuur zijn, dan zien we de dragers daarvan in eerste instantie als de technische apparaten waardoor we toegang tot die archieven hebben. De vraag naar wat er weer achter deze apparaten schuilt wordt echter steeds vager. IT-experts kunnen zich nog bezighouden met productieprocessen en elektronische netwerken achter de apparaten, maar de vraag wat daar weer achter schuilt is uiteindelijk van een andere orde. Dit komt omdat de vraag naar de drager van het archief volgens Groys uiteindelijk terugvoert naar het eeuwenoude metafysische verlangen om te ontdekken wat er schuilgaat achter de zichtbare wereld. Belangrijk om dit te begrijpen is dat Groys een fenomenologische beschrijving geeft van media. Het gaat hem om hoe media - als dragers van het archief - aan gebruikers verschijnen. Vanuit de gebruiker die de zichtbare wereld observeert is de telefoon - die hij in eerste instantie als de drager zou aanmerken - net als het archief dat hij op de telefoon waarneemt, een beeld aan de zichtbare oppervlakte. Datgene wat de zichtbare oppervlakte draagt blijft onzichtbaar⁵⁵.

Naast de ontheiligde ruimte buiten het archief die de observeerder op basis van de zichtbare oppervlakte kan onderscheiden van het archief zelf, ontstaat er door de onzichtbaarheid van de drager nog een ruimte buiten het archief: de submediale ruimte, de ruimte die de mediagebruiker achter de mediale oppervlakte projecteert. Deze ruimte bestaat dus alleen in de relatie tussen de observeerder en de zichtbare oppervlakte, en wordt gecreëerd in de observatie van de mediagebruiker door de onzichtbaarheid van de drager. De submediale ruimte is volgens Groys de ruimte van verdenking en achterdocht jegens de zichtbare oppervlakte en heeft niets te maken met een fysieke ruimte. Het heeft daarom ook geen zin om op een wetenschappelijke manier de submediale ruimte te onderzoeken. De klassieke ontologische vraag naar wat er achter de zichtbare wereld schuilt wordt tegenwoordig wel vervangen door wetenschappelijk onderzoek, maar de wetenschap haalt volgens Groys de twee externe ruimtes buiten het archief door elkaar. De technologische dragers van onze archieven bestaan alleen in de ontheiligde ruimte, omdat ze een onderdeel zijn van de

⁵⁴ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, p. 7.

⁵⁵ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, 11.

zichtbare oppervlakte. Op basis daarvan kunnen we de dragers wetenschappelijk onderzoeken, maar in de submediale ruimte kunnen we slechts vermoeden wat die dragers zijn⁵⁶.

2.4 Hyperrealiteit en de submediale ruimte

Het is de vraag hoe de submediale ruimte zich verhoudt tot de hyperrealiteit van Baudrillard. Een van de denkers die Groys - zonder zijn naam impliciet te noemen - bekritiseert is Baudrillard, omdat Baudrillard de mediale oppervlakte ziet als het enige niveau dat er nog is. In een hyperrealiteit is er niks verborgen onder de zichtbare wereld, een claim die volgens Groys niet uitsluit dat er iets als subjectiviteit bestaat. Subjectiviteit is volgens Groys iets dat ontstaat in de relatie tussen de media en de gebruiker, oftewel: in hoe een medium aan een gebruiker verschijnt. Subjectiviteit impliceert dus niet dat er een op zichzelf staande entiteit schuilgaat achter de schermen, maar het is de observeerder die dat beeld projecteert achter de zichtbare oppervlakte. Subjectiviteit is dus de projectie van de mediagebruiker die iets onzichtbaars indenkt onder de mediale oppervlakte. Maar omdat de submediale ruimte van verdenking onzichtbaar blijft, is subjectiviteit ook onzichtbaar⁵⁷.

Het eeuwenoude metafysische verlangen om te ontdekken wat er in essentie schuilgaat achter de zichtbare wereld is voor zowel Baudrillard als Groys niet (meer) mogelijk, maar voor Baudrillard heeft dat andere implicaties dan voor Groys. In de hyperrealiteit van Baudrillard verdwijnt subjectiviteit omdat het individu geen grenzen meer kan stellen aan zijn eigen bestaan, het zijn de media die dat doen. Kritiek wordt daarmee een simulacrum omdat het een eigen leven kan gaan leiden, los van een subject dat objecten bekritiseert. Er is dus geen subject meer dat kan onderscheiden tussen realiteit en illusie. Ook voor Groys komt subjectiviteit voort uit dat onderscheid, maar het is een andere subjectiviteit dan hetgeen Baudrillard verwerpt. Het subject is niet de observeerder, maar datgene wat de observeerder projecteert achter de zichtbare mediale oppervlakte. Dat onzichtbare subject is zelfs de voorwaarde voor kritiek, protest en politiek⁵⁸. Groys zou zeggen dat de vertrouwenscrisis alleen mogelijk is omdat mensen veronderstellen dat er een subject verborgen is onder de beelden van de media. Als de media onze grenzen bepalen - en dus ook de grenzen van wat we zien - kunnen de beelden nog steeds een wantrouwen in de observeerder veroorzaken.

Is de hyperrealiteit van Baudrillard dan te rijmen met de nieuwe betekenis die Groys aan het subject geeft? Er is een fundamentele overeenkomst tussen beide auteurs. Net zoals de media voor Baudrillard volgens hun eigen regels handelen, ontwikkelt het archief van Groys - dat wordt gedragen door de media - zich volgens een eigen logica⁵⁹. Het archief verzamelt niet wat belangrijk is voor mensen, maar wat belangrijk is voor het archief zelf. Dit heeft als gevolg dat er geen absolute machtspositie is ten opzichte van het archief. Mensen kunnen bijvoorbeeld geschiedenis belangrijk vinden, maar geschiedenis kan alleen maar bestaan als het archief artefacten uit het verleden verzamelt. Het archief is in die zin dus de voorwaarde voor iets als geschiedenis om überhaupt te bestaan, alleen door het archief kunnen we het verleden van het heden onderscheiden.

⁵⁶ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, 12.

⁵⁷ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, 19.

⁵⁸ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, p. 20.

⁵⁹ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, p. 3.

Volgens Groys ondermijnt het archief, ook al bestaat er een zichtbaar onderscheid tussen wat wel en niet tot het archief behoort, elke vorm van representatie. Afbeeldingen die worden verzameld door een museum hangen er niet om de buitenwereld te representeren. Deze afbeeldingen hangen er juist omdat ze volgens de publieke opinie verschillend zijn van andere dingen in de wereld. Omdat ze bijvoorbeeld gemaakt zijn door bijzonder getalenteerde kunstenaars, of buitengewoon veel geld waard zijn. Dat zijn ook de redenen waarom musea het verlies van die afbeeldingen proberen te voorkomen. Niemand probeert echter te voorkomen, zo stelt Groys, dat de wereldse dingen die door de afbeeldingen gerepresenteerd worden verloren gaan⁶⁰.

Voor Groys is dit niet een probleem dat alleen op musea betrekking heeft, maar op dragers van culturele archieven in het algemeen: media. Het valt natuurlijk te betwijfelen of dit gezegd kan worden over alle media. Als bijvoorbeeld nieuwsberichten over klimaatverandering de afbeeldingen zijn die de fysieke klimaatverandering representeren, zouden we het volgens Groys belangrijker vinden om afbeeldingen van een gezonde wereld te behouden (door het maken van mooie documentaires) dan om daadwerkelijk klimaatverandering tegen te gaan. Het is duidelijk dat er ook mensen zijn die zich geroepen voelen om iets aan de fysieke wereld te verbeteren, al wordt bewustzijn rondom klimaatverandering wel voornamelijk via de media gecreëerd. In het geval van de vertrouwenscrisis is het een reële vraag wie zich er daadwerkelijk om bekommert dat er een verlies aan vertrouwen wordt geconstateerd. Als we steeds meer uitbesteden aan technologische systemen wordt interpersoonlijk vertrouwen minder belangrijk. Het is daarom aannemelijk dat we alleen beelden van vertrouwen proberen te redden, omdat eerdere vormen van vertrouwen steeds minder noodzakelijk zijn.

De kracht van wat Baudrillard constant laat zien - de macht van de media in de vorming van ons wereldbeeld - ligt erin dat het beantwoord aan de manier waarop we worden geïnformeerd over de vertrouwenscrisis. Alles wat we denken, waarnemen en uitvoeren rondom de vertrouwenscrisis komt voort uit de media. Dit is breder gezien echter geen nieuwe constatering. Zoals Groys ook benadrukt verwijst het wantrouwen in de media naar een onderliggend probleem: de relatie tussen de mediagebruiker en de media is in essentie een paranoïde relatie die van alle tijden is. Artificieel of natuurlijk, het blijft onvermijdelijk dat mediagebruikers een subject verdenken van manipulatie achter de schermen van de media. Het blijft dan echter de vraag waar de beelden die we achter de mediale oppervlakte projecteren vandaan komen. Volgens Groys zijn films zoals *The Truman Show* concrete uitingen van onze achterdocht jegens de media. Maar zijn het niet juist zulke beelden die ons wantrouwen stimuleren, of voor sommige mensen zelfs het begin daarvan zijn?

⁶⁰ Groys, *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*, p. 4.

2.5 De morele waardering van de vertrouwenscrisis

De vraag naar waar de beelden vandaan komen die mediagebruikers achter de mediale oppervlakte projecten kan verzanden in een hellend vlak, waaruit geconcludeerd kan worden dat de media dominant zijn in het sturen en bepalen van ons gedrag. Ook als de theorieën van Baudrillard over hyperrealiteit en simulatie consequent worden doorgevoerd op de vertrouwenscrisis valt er op een gegeven moment niets meer te concluderen dan dat we in de zoektocht naar vertrouwen alleen simulaties van vertrouwen zullen vinden. De vertrouwenscrisis is een verschijnsel waar we überhaupt alleen weet van hebben omdat de media die worden gewantrouwd ons hierover informeren. In een interview uit 2004 met Baudrillard over de relatie tussen zijn ideeën en de film *The Matrix* benoemt hij nogmaals de manier waarop het systeem alle kritiek onderdrukt. Er zijn geen externe punten buiten het systeem aan de hand waarvan we de wereld kunnen analyseren. Producten zoals *The Matrix*, die zijn bedoeld als een kritiek op het systeem, worden door het systeem zelf gepromoot voor marketingdoeleinden.

Of het blootleggen van een nihilistisch wereldbeeld de bedoeling was van wat Baudrillard duidelijk wilde maken is betwifelbaar. Hij heeft wellicht radicale conclusies getrokken over wat er van de mens is overgebleven in de hyperrealiteit, maar aan de andere kant vond hij het belangrijk om aan te tonen dat de dingen die ons leven eeuwenlang betekenis hebben gegeven worden gesimuleerd door de media. Het bovengenoemde interview sluit Baudrillard af met de volgende woorden:

'But it is not about being nihilistic or pessimistic in the face of all that. The system, the virtual, the matrix – all of these will perhaps return to the dustbin of history. For reversibility, challenge and seduction are indestructible.' (Baudrillard, 2004⁶¹)

Uit de vertrouwenscrisis blijkt dat het systeem van informatie in staat is om mensen te verleiden. Onze identiteit bestaat steeds meer uit de informatie die het systeem over ons heeft en daardoor wordt onze identiteit uitgedaagd. De submediale ruimte van Groys is besproken omdat hij de effecten van verleidende en uitdagende media op mediagebruikers doordenkt. Deze doordenking verwijst naar een effect dat niet alleen kenmerkend is voor de artificiële media die Baudrillard bespreekt. Het wantrouwen tegenover de zichtbare oppervlakte heeft in de geschiedenis verschillende vormen aangenomen. Nietzsche richtte zijn kritiek op het Christendom omdat de morele waardering van waarheid boven onwaarheid daarin het meest tot uiting kwam. Het Christendom beoordeelde de zichtbare wereld als onwaar om een 'echte' realiteit achter de oppervlakte te zoeken⁶². Nietzsche toont aan dat de organen waarmee we de zichtbare wereld wantrouwen worden gestuurd door een overlevingsdrang. Omdat we gevangen zitten in ons eigen perspectief kunnen we altijd maar een klein deel overzien van alles wat er plaatsvindt in complexiteit van de werkelijkheid⁶³. Dit is voor Groys de reden om de submediale ruimte te introduceren: we kunnen nooit om de hoek van onze eigen waarneming kijken en verkeren daarom in een fundamenteel wantrouwen tegenover de zichtbare wereld.

⁶¹ International Journal of Baudrillard Studies, Vol. 1, Nummer 2 (Juli 2004): The Matrix Decoded: Le Nouvel Observateur Interview with Jean Baudrillard.

⁶² Robin Small, "Nietzsche" in *The Nineteenth Century: Routledge History of Philosophy Volume 7*, bewerkt door C.L. Ten (Abingdon: Routledge, 2003), p. 149.

⁶³ Small, *Nietzsche*, p. 152.

Het wantrouwen van het Christendom werd gebaseerd op een gedeelde aanname over de werkelijkheid, een onderliggend fundament als uitgangspunt voor het waarderen van de zichtbare wereld. De moderne Westerse wereld wordt gekenmerkt door een gebrek aan zo'n fundament en daarmee verandert ook de grond onder het wantrouwen in maatschappelijke systemen. Een voorbeeld daarvan is de verkiezingscampagne van Donald Trump uit 2016. Trump speelde op een populistische manier in op de angst van burgers voor bedreigende veranderingen zoals immigratie en globalisatie. De oorzaak van het wantrouwen van burgers in het maatschappelijke systeem was in dit geval angst voor bedreigende invloeden van buitenaf⁶⁴. Doormiddel van beloftes over een strenger immigratiebeleid en een verstevigde grens met Mexico won Trump het vertrouwen van zijn stemmers⁶⁵.

Een andere manier waarop er wordt geprobeerd om meer vertrouwen te kweken is het toenemende gebruik van blockchain technologie. Een technologie die tot nu toe vooral bekend is als het systeem achter bitcoins, maar steeds breder wordt ingezet. In de afgelopen maanden verschenen er bijvoorbeeld verschillende nieuwsberichten in de media over de plannen van Facebook voor het implementeren van blockchain-technologie. De blockchain is een decentrale database waarin alle gegevens van een bepaald systeem worden vastgelegd. Dit maakt het mogelijk om systemen te laten functioneren zonder tussenkomst van derde partijen. In het geval van de bitcoin is er geen bank meer nodig omdat iedereen de geschiedenis van alle voltooide transacties in kan zien zonder ze te kunnen veranderen.

De zoektocht om het vertrouwen van burgers te herstellen impliceert de morele waardering dat vertrouwen de motor achter maatschappelijke vooruitgang is. Wantrouwen is daarentegen een bedreiging voor de democratische samenleving en het systeem. De populistische politiek van Trump en de implementatie van blockchain technologie zijn voorbeelden van oplossingen voor de vertrouwenscrisis. Oplossingen die het wantrouwen van burgers pogen te elimineren, maar beide tegelijkertijd meer wantrouwen creëren. De verkiezingscampagne van Trump heeft naast het vertrouwen dat gewonnen is van burgers veel wantrouwen veroorzaakt. De verkiezing bleek achteraf gemanipuleerd te zijn door databedrijf Cambridge Analytica en heeft bijgedragen aan de opwekking van een maatschappijbrede discussie over de manipulerende werking van de media en de status van de democratische samenleving.

In de informatiemaatschappij verwijdert blockchain-technologie de noodzaak voor informatie om gecontroleerd te worden door een centrale autoriteit. Omdat alles wordt vastgelegd kan alles worden teruggekeken en is het niet meer nodig om erop te vertrouwen dat een derde partij juist heeft gehandeld. De toepassing van blockchain technologie op informatiesystemen komt voort uit de morele waardering dat er meer vertrouwen moet komen, terwijl het de noodzaak tot vertrouwen juist overbodig maakt. De oplossing voor de vertrouwenscrisis wordt geboden op het niveau van de zichtbare oppervlakte. Vanuit de morele waardering gezien leidt de uitwerking van blockchain technologie tot de conclusie dat het

⁶⁴ Zie bijvoorbeeld <https://www.prii.org/research/white-working-class-attitudes-economy-trade-immigration-election-donald-trump/>

⁶⁵ Zie <https://www.edelman.com/trust2017/trust-and-us-presidential-election>

tegenovergestelde bereikt wordt van wat het doel is. Transparantie elimineert de noodzaak tot vertrouwen en kan meer wantrouwen tegenover de mediale oppervlakte stimuleren.

Als er voorbij de morele waardering wordt gedacht dat wantrouwen een bedreiging is voor de democratische samenleving, komt er ruimte voor de mogelijkheid dat wantrouwen ook constitutief zou kunnen zijn voor het nadenken over de vertrouwenscrisis. Als er voorbij vertrouwen en wantrouwen wordt gedacht wordt duidelijk dat we de media nodig hebben om een democratische samenleving te laten werken. Omdat iedereen zijn eigen perspectief heeft is het nodig voor een stabiel maatschappelijk systeem om de wereld gezamenlijk vast te leggen in de media. Het is wellicht onvermijdelijk dat het vastleggen van de wereld wantrouwen oproept, maar des te belangrijker om dat niet direct als een bedreiging te zien. Een wantrouwende blik op de werking van blockchain technologie bevraagt de morele waardering van vertrouwen en wantrouwen. Het wantrouwen dat is veroorzaakt door het Cambridge Analytica-schandaal leidt tot een beter begrip van hoe de media invloed hebben op maatschappelijke ontwikkelingen en hoe de samenleving ervoor staat.

Conclusie

Het doel van deze thesis was om de analyse van *Tegenlicht* te doordenken, om tot een beter begrip te komen van de vertrouwenscrisis. De ideeën van Baudrillard over hyperrealiteit en simulatie zijn daarbij als uitgangspunt genomen, omdat zijn analyse over de macht en de rol van de media in ons leven nog steeds accuraat blijken te zijn. Dit is aangetoond door de oorzaken van de vertrouwenscrisis in verband te brengen met het werk van Baudrillard. We vertrouwen onze informatie toe aan de media, zonder dat we zeker weten of het veilig is. Dat komt omdat het in een hyperreële maatschappij voor burgers noodzakelijk is om gegevens toe te vertrouwen aan de media om mee te doen in de maatschappij. Oproepen om wachtwoorden te veranderen en het instellen van nieuwe privacywetten verraden nog steeds het feit dat de gegevens door de media worden beheerd, of we dat nu vertrouwen of niet.

Het onderzoek naar hyperrealiteit, de submediale ruimte en de morele waardering van vertrouwen werpt een tegenlicht op de analyse van de vertrouwenscrisis. Een beter begrip over de werking van media en een kritische kijk op onze eigen vooroordelen leert ons dat het belangrijk is om andere vragen te stellen. Vragen die voorbij de veronderstelling gaan dat meer vertrouwen altijd beter is. Want waarom willen we liever vertrouwen dan wantrouwen? Omdat iedereen belang heeft bij een maatschappelijk systeem dat functioneert en we ervoor kiezen dat vertrouwen daarvoor belangrijk is. Dan blijkt dat we nieuwe technologieën die meer vertrouwen zullen creëren vooral nodig hebben omdat ze hoop bieden voor stabiliteit in de complexe werkelijkheid.

De opkomst van blockchain technologie is in deze thesis besproken omdat daarin een naïef vertrouwen zichtbaar wordt. Transparantie zal voor meer stabiliteit in de vertrouwenscrisis zorgen, beelden liegen immers niet. Wat Baudrillard heeft laten zien, maar wat ook blijkt uit het Cambridge Analytica-schandaal, is dat we geen referentiepunten meer hebben om dat te kunnen bepalen en beelden in staat zijn om maatschappelijke ontwikkelingen te manipuleren. Het decentraliseren van macht over informatie doet terugdenken aan het panoptische systeem waarin de handelingen van mensen worden geobserveerd. De blockchain is in die zin een nieuwe vorm van disciplineren waarin mensen worden gecontroleerd en paranoia op de loer ligt.

Het gaat echter in eerste instantie niet om de ontmaskering van een naïeve hoop op nieuwe technologieën, maar om de erkenning dat de hoop op een betere toekomst die eronder schuilgaat belangrijk is om de maatschappij gezond te houden. Een gezamenlijk wantrouwen tegenover de vertrouwenscrisis is in dat opzicht geen bedreiging maar een stap in de juiste richting. Naast een kwestie van vertrouwen, de naam die de redactie van *Tegenlicht* aan de documentaire over de vertrouwenscrisis gaf, is het een kwestie van wantrouwen. Deze thesis heeft daar een kleine voorzet in gegeven.

Literatuurlijst

Baudrillard, Jean. *Simulacra and Simulation*. Vertaald door Sheila Faria Glaser. Michigan: The University of Michigan Press, 2017.

Baudrillard, Jean. *The Gulf War Did Not Take Place*. Vertaald door Paul Patton. Indiana: Indiana University Press, 1995.

Baudrillard, Jean. The Ecstasy of Communication. In *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*, bewerkt door Hal Foster, 145-154. New York: The New Press, 2002.

Baudrillard, Jean. *In the Shadow of the Silent Majorities*. Vertaald door Paul Foss, John Johnston en Paul Patton. New York: Semiotext(e), Inc, 2007.

Baudrillard, Jean. *Forget Foucault*. Vertaald door Phil Beitchman. Lee Hildreth en Mark Polizzotti. New York: Semiotext(e), Inc, 2007.

Baudrillard, Jean. *The System of Objects*. Vertaald door James Benedict. London: Verso, 2005.

Floridi, Luciano. *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Luhman, Niklas. *Trust and Power. Two Works by Niklas Luhman*. New York: John Wiley & Sons Ltd, 1979.

Mul, Jos de. Gemedieerd vertrouwen in de overheid. In *Essay Estafette, Reflecties op de Toekomst van de Overheid*, bewerkt door Leene Communicatie, 19-36. Den Haag: Xerox/OBT, 2016.

Pisters, Paul. *Lessen van Hitchcock: Een Inleiding in Mediatheorie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002.

Gogan, Brian. *Jean Baudrillard: The Rhetoric of Symbolic Exchange*. Illinois: Southern Illinois University Press, 2017.

Schinkel, Willem. The Subject of Circulation. In *The War of Appearances: Transparency, Opacity, Radiance*, bewerkt door Joke Brouwer, Lars Spuybroek en Sjoerd van Tuinen. Rotterdam: V2_Publishing, 2016.

Groys, Boris. *Under Suspicion: A Phenomenology of Media*. Vertaald door Carsten Strathausen. New York: Columbia University Press, 2012.

Foucault, Michel. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Vertaald door Alan Sheridan. New York: Vintage Books, 1995.

Small, Robin. Nietzsche. In *The Nineteenth Century: Routledge History of Philosophy Volume 7*, bewerkt door C.L. Ten, 146-166. Abingdon: Routledge, 2003.

The Matrix Decoded: Le Nouvel Observateur Interview With Jean Baudrillard. Vertaald door Gary Genosko en Adam Bryx. International Journal of Baudrillard Studies, Vol. 1, nummer 2, 2004.

Gürses, Hakan. *On the Topography of Critique*. Vertaald door Gerrit Jackson. European Institute for Progressive Cultural Policies, 2006, <http://eipcp.net/transversal/0806/guerses/en>.

Edelman. 'Trust and the U.S. Presidential Election.' 30 januari 2017.
<https://www.edelman.com/trust2017/trust-and-us-presidential-election>

PRRI/ The Atlantic Report. 'Beyond Economics: Fears of Cultural Displacement Pushed the White Working Class to Trump.' 5 september 2017. <https://www.prii.org/research/white-working-class-attitudes-economy-trade-immigration-election-donald-trump/>